

Razvoj pogodbenih zavisnih rečenica u bosanskim srednjovjekovnim poveljama

Zenaida Karavdić
Sarajevo

Abstract: The conditional sentences in bosnian medieval charters can be found with the conjunctions *ako (li), da, eda, što, kto/tko, koji, (nu) li*. The presumed development of conditional sentences is that they originate from two formally unconnected clauses, in which the first contains some fact, and the second brings some emotive reaction on it, but in charters there can't be found the verification of this development. On the other hand, there can be found the confirmation for the development of the conjunction *ako* from **a + *k^o* and conjunctions *da* and *eda*. The conjunctions *što* and *koji* were probably included in the conditional sentences by analogy, and *li* would become the conjunction of the conditional sentences in future.

Keywords: conditional sentences, Bosnian medieval charters, Bosnian language, syntaxis, compound sentence

Uvod

Proučavanje historijske sintakse podrazumijeva proučavanje sintakse starijih perioda razvoja jezika, opis sintaksičkih promjena u pojedinim periodima razvoja jezika i objašnjenje tih pojava.¹ Općenito se smatra da se zavisna rečenica razvila ili širenjem proste, tj. zamjenom rečeničnih dijelova klauzama, ili čvršćim povezivanjem dviju ili više nekad supostavljenih klauza bez formalne veze, bilo po značenju – ako je jedna izražavala činjenicu, a druga neko modalno značenje (pitanje, želju, naredbu i sl.), bilo formalno – kada su nekadašnje riječce i prilozi, kao i zamjenice, postajali veznici.² Van Valin uvodi međustepen kosubordinacije, kao prijelazni tip iz koordinacije ka subordinaciji.³ Istina je vjerovatno negdje na sredini, odnosno moguće je da je više mehanizama istovremeno utjecalo na nastanak zavisne rečenice.

Ono što je posvjedočeno u dosta jezika jest da se sintaksa uopće, pa tako i zavisna rečenica, počela razvijati relativno kasno, nastankom

i razvojem pismenosti,⁴ što se može potvrditi i u bosanskom jeziku, čiji prvi pisani spomenici zatiču različite tipove zavisnosloženih i nezavisnosloženih rečenica na različitom stepenu razvitka – dok su neke, kao npr. atributske, očito razvijene još u periodu prije pisanih spomenika, druge se pred kraj perioda povelja tek počinju razvijati, kao npr. objekatske i namjerne. Ipak, na kojem god stepenu da su zatečene, zbog kasnijeg utjecaja arhaičnijih pisarskih kancelarija⁵ u poveljama se mogu naći potvrde nekadašnjeg stanja za gotovo sve vrste složenih rečenica, a svakako se može pratiti i razvoj dosta tipova složenih rečenica.

Pogodbene rečenice

O pogodbenim rečenicama (i) u bosanskim srednjovjekovnim poveljama najviše je pisao Slobodan Pavlović.⁶ On ih je klasificirao na one eventualnorealnog i irealnog tipa te ih

¹ Fanego 1994, 13.

² Иванов 1990, 387–388; Грковић-Мејдор 2004, 188, 192–193.

³ Павловић 2014, 8.

⁴ Грковић-Мејдор 2004, 191; Davison 2009, 531; Павловић 2009a, 109.

⁵ Utjecaj crkvenoslavenskog nakon dolaska logofeta Vlad(oj)a iz Srbije u pisarsku kancelariju kralja Tvrtka (cf. Čremošnik 1950, 119–120)

⁶ Павловић 2009, 301–331.

onda iscrpno opisao, naročitu pažnju posvećujući veznicima i odabiru oblika glagola, uz informacije o specifičnoj semantici pojedinih konstrukcija, rasprostranjenosti veznika te njihovom porijeklu. Ovaj opis napravljen je sinhronijski, što znači da se ne obraća pažnja na dijahroniju razvoja pojava, o čemu će isti autor više govoriti u radu o razvoju hipotakse,⁷ u kojem daje iscrpan pregled razvoja veznika. Rezultati oba ova rada obilato su korišteni i u ovom tekstu, u kojem se pažnja posvećuje potvrdama za neke od mogućih teorija o razvoju pojedinih veznika, uz dijahronijske napomene o razvoju klauza s pojedinim veznicima.

Pogodbene klauze u bosanskim poveljama sreću se s veznicima *ako* (*li*), *da*, *eda*, *što*, *kto/tko*, *koji*, (*nu*) *li*. Raznovrsnost veznika pogodbenih klauza može se posmatrati kao razvojna faza, ali i kao posljedica činjenice da je pogodbenost, kao kategorija koja se na neki način i gramatikalizirala, naslijeđena iz starijeg jezika, naročito vezana za kondicional, pa se u ovom periodu isprepliću različiti načini izražavanja pogodbenosti.

Smatra se da je pogodbeni klauza nastala od nekadašnjih supostavljenih, ali formalno nepovezanih dviju klauza, u kojoj je u prvoj iznošena neka činjenica, a druga je predstavljala neku emotivnu reakciju na to. Ostatkom takvog stanja smatra se pojava koreferentnog *a*, *to* i *tda* u glavnoj klauzi,⁸ ali se one u bosanskim poveljama sreću samo u jednoj rečenici koja se ponavlja u tri povelje u 1240-im godinama:

i ako vi ja pravinu ne činu | to to ja krivъ (Matej Stjepan 1249),

što je još jedan pokazatelj da su pogodbene klauze uvedene veznikom *ako* već prije pisanih spomenika postale zavisne.

S obzirom na tematiku povelja, ne čudi da se u njima nalazi veliki broj pogodbenih rečenica (170). Ipak, tipovi pogodbenih rečenica nisu ravnomjerno raspoređeni – najviše je potencijalnih (158), znatno manje realnih (11), dok je od irealnih zabilježen samo jedan primjer.

Najčešći **veznik** je *ako*, koji se u potencijalnim pogodbenim rečenicama sreće u 72 primjera, i još 30 primjera s riječcom *li*, sve s prezentom svršenih glagola, potencijalom i u jednom

⁷ Павловић 2009a.

⁸ Павловић 2009, 313.

primjeru i futurum, dakle, kao i danas, što je još jedan argument za tezu o njihovom ranom uspostavljanju:

ako bihъ hotio govoriti ali ispisati | što si ti mnogo kratъ učinio protivъ menêe | togai bi govorenija i pisma mnogoo biloo (Vlatko iza 1466).

Jedna od pretpostavki o porijeklu veznika *ako* je da se razvio od **a* i **k^uo* u upitnim rečenicama⁹ (druge su vezane za fonetsko izvođenje od starijeg *ašte*¹⁰ ili *jako*).¹¹ Potvrde za ovu teoriju mogle bi se naći u primjerima iz bosanskih povelja, u kojima je zabilježeno osam primjera pogodbenih klauza uvedenih s *kto/tko*, od kojih najranija ispred sebe ima adjunktivno *a*, zatim *i*, a poslije se adjunktivne riječce više ne javljaju (jer su se već pretvorile u veznike). Primjer s adjunktivnim *a* i veznikom *kto*, štaviše, strukturiran je tako da bi se *a kto* moglo bez ikakvih problema zamijeniti s *ako*:

a kto dubrovčaninъ ubije alli poseče u bosni illi bošnaninъ dubrovčanina | tai pravda da je prêdъ gospodinomъ banomъ | a osudъ da grede banu na nihъ (Stjepan Kotromanić 1332),

kao i hronološki sljedeći primjer:

tko bi našъ nevêrnikъ došao u dubrovnikъ maali ili bi veliki | da ga ne imaju primati k sebê u dubrovnikъ ni u svoi kotarъ ni u sebe drъžati (Radosav 31. 12. 1427),

dok bi se ostali mogli zamijeniti s *ako tko*:

i tko bi godi imao liste protiva ovomu pisanju | mi e umaramo ovimъ našimъ listomъ i zapisomъ (Radosav 19. 8. 1439),

što bi se moglo smatrati rezultatom izjednačavanja *ako* i *tko*, zbog čega se jedan od njih izostavlja. Tome u prilog idu i primjeri u kojima je navedeno i *ako* i *tko*, ali ili su razdvojeni nekom riječju:

⁹ Cf. Skok I 1972, 20–21.

¹⁰ Zabilježen je samo jedan primjer s bosanskom fonetskom verzijom stsl. *ašte*: i ošte se obećavamo | *aće* bi koi našъ človêkъ vola odъ naše zemъle odašalъ tere pošalъ vola prise-liv se stat u konavalъski župu ali u vitalinu | da e volan poiti | a mi našъ človêkъ da ne branimo | ni zlo učinimo tomui človêku (Radić 1391), što pokazuje da se razvoj pogodbenih klauza u bosanskom jeziku ne naslanja na staroslavensku tradiciju u ovom smislu.

¹¹ Šire u: Павловић 2009, 303; Ivšić 1970, 321.

ako vi tьko učini krivinu moiьh kmeti | da se pri prědь mnomь (Ninoslav 1240),

ili je umjesto *kto/tko*, koje očito i u ovom periodu ima i značenje neodređene zamjenice, naveden puni oblik neodređene zamjenice:

i ako nekьto odь moiьh kmeti ili odь moiьh ljudije čine vi krivinu | da se pri predь mnovь | i ja da imь sudu pravi sudь (Matej Ninoslav 1240).

Istina, u jednom primjeru nalazi se jedno do drugog *ako* i *kto*:

i ješte se obětuje kraljevьstvo mi | ako kto ime što govoriti ili nasilovati gradu dubrovniku za sizi dohodьkь | koi imaju davati kraljevьstvu mi | da ima kraljevьstvo mi ot toga nihь braniti i pomagati im | da im se nēkoē čteta u vladaniju ili u trьgovcu ne učini za to (Tvrtko 1378),

ali to bi se moglo objasniti time da je *ako* već uspostavljen kao pogodbeni veznik (nalazi se od prvih spomenika) i veza s *tko* je izgubljena u svijesti onog ko piše, iz čega bi slijedilo i da su i primjeri s pogodbenim *tko* zapravo arhaični. Tome u prilog, pored njihove malobrojnosti, ide i većina primjera svrstanih u atributske klauze koji pripadaju završnoj formuli, a početne i završne formule su inače, naročito u kasnijim periodima, arhaičnije u odnosu na sredinu teksta:

tko li bi nasь inako učinio ili za lakomostь ili za strahь ili za čiju volju | tere tei više pisane rote koom godě hitrostiju razbio ili prětvorio | hoćemo i ljubimo | da su vse kletvi i rote i prokletьstva pala svrьhu nasь i našega natraška i našega plemena i vsěhь našihь poslědněhь | i da smo prokleti i zavezani živěmь bogomь i prěčistomь i vsěmi više pisanimi svetěmi | i da smo otpadnici prave vєre | i da smo pričteni k ijudi | koi proda sina bžja na raspetyje | i da se nevěr(ь)nici nazovemo prědь vsakoga gdna zemььnoga | i vь d(ь)нь smьrьti i prěminutja našega i vь sudni d(ь)нь da ne imamo pomilovanija prědь licem bžimь (Sandalj 30. 5. 1420).

Ovdje se postavlja pitanje gdje je zapravo granica između „slobodnih“ prepozitivnih atributskih klauza uvedenih veznikom *tko/kto* i

pogodbenih klauza uvedenih istim veznikom, naročito kad u potonjim nakon *tko/kto* slijedi *li*. Dopuštajući mogućnost čak da je većina ovakvih atributskih klauza zapravo pogodbeni, s obzirom na njihovu strukturu koja je identična strukturi pogodbenih klauza – predikat je u prezentu svršenog oblika glagola, kondicionalu ili futuru, dok glavna klauza koja slijedi najčešće počinje s *da*, kao i kod pogodbenih rečenica s *ako*, up.:

a tko će sije pretvoriti ali poreći a ili našь poslid(ь)ni ali tko inopemennikь | da e prokletь (Tvrtko 1380) i

ako vi tьko učini krivinu moiьh kmeti | da se pri prědь mnomь (Ninoslav 1240),

kao sigurno pogodbene izdvojene su samo one klauze s *tko* kod kojih se subjekat glavne razlikuje od subjekta zavisne klauze, što ih jasno određuje kao neatributske.

U ovoj funkciji javlja se i **veznik da**:

a da se nēkoē krivina meću ni čini | da ta krivina sě sь pravinovь isьpravi (Matej Ninoslav 1240),

što se u XIII st. smatra romanskim utjecajem preko dubrovačkog notara Paskala,¹² a kasnije, kad se javlja u drugoj pogodbenoj klauzi vezanoj za istu glavnu (prva je s *ako*), značenjski uvjetovanom restrikcijom prvog uslova:¹³

ako mi svrьši knezь vladisavь višerčene oběte za mooga života ugodctvomь i praviem posluhomь | kako se više imenuje | kakonoo sinь svomu roditelju | i da bude miranь i edinanь za mene (s) sinomь s moijem a svojem bratomь knezomь vlatkomь | takoće da bude i knezь vladisavь zaedno i edinno buduće s knezomь vladisavomь meću sobom m(i)lostivo i pravoo | kako to dva brata a pođь moju volju i pođь moi posluhь | pođь tei i takove višerčene sredbe i načine | kako se i štoo više u sijem listu imenuje | jaa hercegь stěpan obětovah se i rekoh vєrom i rěčьju moomь gspockomь sinomь mi knezu vladisavu i knezu vlatku | da imь hoću za mooga života raspraviti i razrediti pravoo na poli gspoctvo moje vlasteli sluge komoru gradove vsake vrьste ljudi ca-

¹² Павловић 2009, 322–323.

¹³ Ibid., 324.

rine prihodišta | da držita i imata svaki svoju pravu polovinu z dobrijem načinom znajuće vsaki svoju pravu polovinu (Stjepan Kosača 19. 7. 1453).

Pored ovih, s veznikom *da* zabilježena su još dva primjera, oba s potencijalom:

i ja se zgovorihъ vele dobrovolno i milostivo s poklisari dubrovačcêmi | da bihъ hotanъ miru | i primaamъ za mir | a oni rekoše | tomui mi niesmo volni | da dobro bi | *da biste doslali svoje dobre ljudi u dubrovnikъ* (Radosav 1432) i

jere to vête vlastele | što imate dobitiê odъ mene i odъ moiъ ljudi na moju vêru | *da bi mi davali 5 perъperъ na godište* | jedva bi mi plaćali (Sanko 1391).

U ovim primjerima moglo bi biti da je *da* zapravo „skraćeno *kda*“¹⁴ što, pored nijanse vremenskog značenja koju imaju, podupire i jedan zabilježen primjer s *a kda*:

razvê a kda bi (i)тъ godê višerečênêhъ ratъ branila ne vldati višerečênêтъ grdaomъ sokolom i poo konavli | što je pavlovo bilo i poslê mu sina petra | da za onoliko vrêmena | koliko bi ratъ trъpêla rečenoga kralja bosъnъskoga i ugrъskoga i pra turъskoga i naša i našega natraška | da za toliko vrêmena nêsu dužni davati višerečênêhъ pet stъ perъper | dokle bi ona ratъ trъpêla (Sandalj 30. 5. 1420).

Veznik *eda*¹⁵ se javlja u 11 primjera, od kojih su svi osim jednog verzija završne formule s *ako* ili *tko* i imaju *tada* u glavnoj klauzi:

e da li bismo (...) ovo zgora rčенno i pisannoo i obetovanoo potvorili (...) | ali na mane pri-nesli (...) | tada da smo (...) prokleti... (Ivaniš 29. 9. 1442),

što bi moglo značiti i nijansu temporalnosti. Kako bilo, *eda* je veznik koji je opstao i kasnije i u drugim slovenskim jezicima,¹⁶ o čemu svjedoči i jedan primjer bez saodnosnog *tada* (ali s pogodbenim *li*):

eda li bi knezъ vladisavъ posegnuo nakonъ mene u dio brata svooga kneza vlatka | jaa molju smêreno gospodara velikoga | da uzam dio knezu vlatku | i poda knezu vladisavu (Stjepan Kosača 19. 7. 1453).

I **veznik *što*** se javlja u 11 primjera, od čega su 3 u postpoziciji, za razliku od svih drugih pogodbenih klauza, i predikat im je u odričnom obliku, što je konstrukcija koja se i danas čuva u bosanskim govorima:

i ê banъ stipanъ s brъtomъ moiъ s knezemъ s vъdêsavomъ tai selъ naju dasvъ knezu grъguru stipaniću u vike vikomъ nemu i negovu ostъlomu | da mo se to ne poreče nikadare ni nemu ni negovu ostalomu | *što bi gvъ ne opitъlbъ crkvbъ bosanъskъ sa vsimi dohoci i sa vъsimi kupno* (Stjepan Kotromanić oko 1326).

Ostali primjeri sa *što* kompatibilni su primjerima s *tko* jer je u svima *što* zamjenjivo s *ako*, što može biti rezultat analogije ili čak veze sa sličnim starim *ašte*:

a što bi ga koja škoda našla u našetъ rusagu | da e na našъ razlogъ izamъ turske sile (Tomaš 3. 2. 1449).

Argument za analogiju bio bi jedan ovakav zabilježen primjer s **veznikom *koi***:

i koi bi se godê našao meću nimi takovi zao i neistinanъ čl(o)v(ê)kъ | koi bi stvarъ i nepravdu snosio | kako se i više piše | ili bi plem(e)nitъ | a ili bi koje godê vгъste čl(o)v(ê)kъ | da je višerčênnoi gspodê do svoje smгъti za nevêrna | a da mu e baština vieku vêkoma u porabu | a da mu glavu gspoda pedepsaju | što je dostoinoo učiniti nevêrnu čl(o)v(ê)ku (Stjepan Kosača 19. 7. 1453).

Iako se u ovom periodu kao indikator pogodbenosti očekuje i partikula ***li***,¹⁷ u bosanskim poveljama zabilježen je samo jedan primjer u kome bi se moglo pretpostaviti da je *li* u funkciji veznika pogodbene klauze, ali i to u sklopu vezničkog izraza ***nu li***:

nu li bi se zgodilo | tere bi koi od njihъ toliko sagrišio | da mu se ima glava odsići onomu | koi e sagrišio | a ostali da živu i prebivaju

¹⁴ Ibid., 323.

¹⁵ Od stsl. *jeda* koje je moglo imati značenje i funkciju upitne čestice (v. Трубачев 1979: 7) i veznika (ССЯ 2006, 564).

¹⁶ Павловић 2009, 325.

¹⁷ Ibid., 319.

u vsihъ tihъ zgora imenovanihъ plemenъšti-
nahъ (Juraj Vojsalić 12. 8. 1434).

Zabilježeni su primjeri, koji potiču iz Dubrovnika, a koji kao jedini indikator pogodbenosti imaju glagol *zgoditi se* u kondicionalu,¹⁸ ali bi u ovom slučaju to prije bio *nu li*, s obzirom na to da je *li* i u to vrijeme, a i danas, mogao imati funkciju pogodbenosti.

Pogodbene realne klauze zabilježene su u samo 11 slučajeva, svi s veznikom *ako*:

i sê ošte *ako veruje serblinъ vlaha* | da se pri
predъ knezem dubrovъčьkimъ | *i jako vêru-
je vlahъ serblina* | da se pri predъ banomъ |
i inomu vlahu i inomu serblinu da ne isъta
(Matej Stjepan 1249),

a irealna samo jedna, na samom kraju ovog perioda, što može biti signal njihovog kasnijeg razvoja:

ako bihъ rekaoo | da ti menê vse napravišъ |
što si mi učinioo jaa tebê | ja bihъ o tome kon-
tenatъ bio | *da ne viemъ* | koliko bi ti o tome
miranъ ostao (Vlatko iza 1466).

Zaključak

Pogodbene klauze kao zavisne klauze najvjerojatnije su naslijeđene iz jezika prije pisanih spomenika i u većini slučajeva javljaju se s veznikom *ako*. Iako se ne mogu pronaći potvrde za pretpostavku da su nastale od supostavljenih nezavisnih klauza u kojima se u prvoj iznosi neka činjenica, a u drugoj emotivni odgovor na to, primjeri nude materijal za pretpostavku da je veznik *ako* nastao od **a + *k^uo*, što baca novo svjetlo i na formalno atributske klauze uvedene veznikom *kto/tko* u prepoziciji i bez odnosne imenice u glavnoj klauzi koje, pored toga što su strukturno često identične pogodbenim klauzama, vrlo često imaju pogodbeno značenje i *kto/tko* im je zamjenjivo s *ako* ili *ako (ne)kto/tko*.

Isto tako, pronađene su potvrde za pretpostavku da je pogodbeno *da* moglo nastati (i) od *kda*, s obzirom na vremensku nijansu u značenju pronađenih primjera te formalnu nepravilnu upotrebu oblika glagola uz *da*, uza što bi se onda značenjski možda mogao pripojiti i veznik *eda*.

Veznik *što* uveden je vjerovatno analogijom s veznikom *kto/tko* kao primarno atributskim veznikom, što onda objašnjava i veznik *koji*.

Za očekivanu upotrebu veznika *li* nalazimo potvrdu u samo jednom primjeru, u kojem se *li* nalazi uz *nu*, koje se javlja samo u ovom primjeru, pa se ne može izvesti nikakav širi zaključak. Inače se *li* javlja uz ostale veznike kao pojačivač pogodbenog značenja, ali u ovom periodu u Bosni očito nije razvijeno kao samostalan veznik pogodbenih rečenica.

Summary

Development of conditional sentences in Bosnian medieval charters

Conditional clauses as dependent clauses are most likely inherited from pre-literate language and in most cases occur with a conjunction *ako*. Although no evidence can be found to support the assumption that they are formed from juxtaposed independent clauses in which the first states a fact and the second an emotional response to it, examples offer material for the assumption that the conjunction *ako* is formed from **a + *k^uo*, which sheds new light on formally attributive clauses introduced by the conjunction *kto/tko* in the preposition and without a relative noun in the main clause, which, in addition to being structurally often identical to conditional clauses, very often have a conditional meaning and *kto/tko* is interchangeable with *ako* or *ako (ne)kto/tko*.

In the same way, confirmations were found for the assumption that the conditional *da* could have been formed (also) from *kda*, considering the temporal nuance in the meaning of the found examples and the formal incorrect use of the verb form with *da*, to which the conjunction *eda* then could be semantically added. The conjunction *što* was probably introduced by analogy with the conjunction *kto/tko* as a primarily attributive conjunction, which then explains the conjunction *koji*.

For the expected use of the conjunction *li* we find confirmation in only one example, in which *li* is next to *nu*, which occurs only in this example, so no wider conclusion can be drawn. Otherwise, *li* occurs with other conjunctions as an intensifier of conditional meaning, but in this period in Bosnia it was clearly

¹⁸ Ibid., 329.

not developed as an independent conjunction of conditional sentences.

Izvor

Nakaš, L. 2011, Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne, Posebna izdanja, knjiga X, Rječnici, svezak 1, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo 2011.

Literatura

Čremošnik, G. 1950, Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka II, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija 1949–1950, sv. IV–V, Sarajevo 1950, 105–200.

Davison, A. 2009, Correlative clause features in Sanskrit and Hindi/Urdu, u: Crisma, P. / Longobardi, G. (ur.), Historical syntax and linguistic theory, Oxford University Press, Oxford 2009, 531–567.

Драгин, Н. 2005, Синтаксичке одлике Теодосијевог Житија Петра Коришког, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVI-II/1–2, Нови Сад 2005, 35–51.

Fanego, T. 1994, English historical syntax: approaches and problems, u: Ruiz, J. M. / Abad, P. / Barrio, J. M. (ur.), Proceedings of the Sixteenth International Conference of the Spanish Society for English Language and Literature (AEDEAN), Valladolid, 14–16 de diciembre de 1992, Servicio de Publicaciones, Universidad de Valladolid, Valladolid 1994, 13–28.

Garrett, A. 2011, The historical syntax problem: reanalysis and directionality, u: Jonas, D. / Whitman, J. / Garrett, A. (ur.), Grammatical Change: Origins, Nature, Outcomes, Oxford University Press, Oxford 2011, 52–72.

Грицкат, И. 2004, Студије из историје српскохрватског језика, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004.

Грковић-Мејџор, Ј. 2004, Развој хипотактичког да у старосрпском језику, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVII/1–2, Нови Сад 2004, 185–203.

Грковић-Мејџор, Ј. 2007, Кратак приказ резултата синтаксичких истраживања на пројекту историја српског језика (2005–2007), Лингвистичке свеске 6, Нови Сад 2007, 7–12.

Иванов, В. В. 1990, Историческая грамматика русского языка, издание третье, Просвещение, Москва 1990.

Ivšić, S. 1970, Slavenska poredbena gramatika, Školska knjiga, Zagreb 1970.

Мирчев, К. 2000, Старобългарски език. Кратък граматичен очерк на класическия старобългарски език от 9 до 11 век, Фабер, София 2000.

Павловић, С. 2009, Старосрпска зависна реченица од XII до XV века, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци / Нови Сад 2009.

Павловић, С. 2009а, Основе развоја старосрпске хипотаксе, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LII/1, Нови Сад 2009, 107–122.

Павловић, С. 2014, Саставне напоредносложене реченице у српском језику XII–XV века, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LVII/1, Нови Сад 2014, 7–29.

Pires, A. / Thomason, S. G. 2008, How much syntactic reconstruction is possible? u: Ferraresi, G. / Goldbach, M. (ur.), Principles of syntactic reconstruction, John Benjamins publishing company, Amsterdam / Philadelphia 2008, 27–72.

Skok, P. 1971, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Knjiga prva A – J, JAZU, Zagreb 1971.

ССЯ 2006, Словарь старославянского языка, Том I, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.

Стеценко, А. Н. 1972, Исторический синтаксис русского языка, Издательство Высшая школа, Москва 1972.

Štrkalj Despot, K. 2012, Značenje i uporaba suprotnoga veznika da u starohrvatskim tekstovima, Filologija 59, Zagreb 2012, 173–194.

Трубачев, О. Н. 1979, Этимологический словарь славянских языков, Праславянский лексический фонд, Выпуск 6 (*e–*golva), Издательство “Наука”, Москва 1979.